

Võimu vaimust ja vaimu võimust

Rein Ruutsoo (RiTo 3), Tartu Ülikooli üldpoliitoloogia õppetooli professor

Kõik on peaaegu nagu Hurda ajal! Vaimselt suureks saamata pole meie olemasolul eestlastena lihtsalt mõtet.

Võim ja vaim – nähtavasti üldisemalt kui need metafoorid ühiskonnast rääkida ei saa. Kuid meie teadvuses kinnistatuna ja Eestis ulatuslikumalt mõttemalle kujundades viitavad nad millelegi tähtsale, teist moodi raskesti teadvustatavaile eluseostele. See, mida vanasti nimeti "ühiskondlikuks mõtteks", kaardistab ühiskonda metafoorsemal viisil kui sotsiaalteadlased, kuid siiski mitte sisutult. Ta loob silte, millele maksab otsida tõsisemat sisu.

Esiteks olen kindel, et võimu ja vaimu vahekorda analüüsides võib pääseda lähemale meie mineviku mõne olulise jõujoone mõistmisele. Näiteks, kuidas oli võimalik, et kaheksakümnendate aastate teisel poolel suutis Eesti seada endale eesmärgi – Eesti riigi taastamise, millest polnud kaks põlvkonda – enam kui 40 aastat – tohtinud avalikult rääkida, ja osutada kogu maailma hämmastavat tahet. Eesti laulev revolutsioon oli kindlasti ka vaimu võit võimu üle. Oleks vale öelda, et oleme end "vabaks laulnud", kuid "Koit, valguse võit" on tõsiasi. Näiteks leedulased rõhutavad oma lähiajaloost kirjutades selles "spirituaalse revolutsiooni" osa.

Vaimujõule viitavad ärkamine ja ärkamisaeg on samuti metafoorid, mis laenatud religioosest maailmapildist. Ärkamine tähendab vaimset uuestisündi, vaimult uueks saamist. Kui mitte uskuda, et eesti rahva ärkamises oli tegemist millegi üleloomulikuga, siis on põhjust küsida selle ärkamise allikate järele. Võrdkuju eesti rahva eneseteadvusest kui ärganud "Lumivalgekesest", kes jäi vigastamata ja sülitas välja talle kurku kinni jäänud mürgiõuna, mille oli sinna sokutanud kuri nõid – NLKP – , lisab vaid metafoore, kuid ei seleta palju.

Teiseks on võimu ja vaimu vahekord kõnekas ka tänase päeva ja tuleviku üle arutamiseks. Sest kui otsida nime sellele vaimule, kes annab täna Eestis meie elule ilmet, meenutab see kohati pigem "Frankensteini pruuti" kui kunagi ärganud Lumivalgekest. Nii võiks ehk kõnetada seda "vaimu", mis lõhestab tollase ühisevaimulise Eesti. Kaunis hoolimatu jõuga pühib see, samuti meie enda kätega loodud Frankenstein'i teisikvaim teelt kõik, mis teda segab, ning on kurt ja pime nõrkade ja kaotajate suhtes. Ei suuda uskuda, et seegi faustlik vaim on laulva revolutsiooni sünnitatud. Kas pole jõudu/võimu, mis suudaks teda peatada. Kelle käes on võim?

Vaimu ja võimu diskursus

Vabaduste tegelik võimalikuks tegemine ehk demokraatia kindlustamine on iga, ka formaalselt juba õigusriigi alatine probleem. Demokraatial on palju mõõtmeid, üks neist on diskursiivne keskkond. Ka kõige suletum ühiskond peab enda kohta midagi ütlema ja ... sellega ennast paljastama. Juba viis, kuidas, ja keel, milles vabadust/demokraatiat kõnetatakse – demokraatia diskursus on kõnekas. See võib olla isegi kõnekam kui muud

uuringud otsustamaks demokraatia võimaluste üle kõnealuses ühiskonnas. Kõnelejate diskursiivse käitumise hea "loetavuse" tõttu pole demokraatia puudumist või piiratud võimalik vabaduse ja demokraatia retoorikaga varjata. Demokraatia kõnetamine eelkõige vaimu ja võimu probleemina on seetõttu juba iseenesest diagnoos ühiskonnale. Kuid avaramas plaanis lisab ka "vaimu" eneseteadvustus ühiskonna analüüsidele alati uusi nüansse. Võimu üle arutamine on osa poliitilisest kultuurist. Pikemal pausil või defitsiidil võimu käsitlemisel on oluline mõju ka poliitilise elu tänasele päevale.

Eestil on olnud olulisi perioode kõnetada oma probleeme ka võimu–vaimu keeles. Selleks et muuta kirjanduslikud metafoorid tunnetuslikeks mõisteteks, on meie filosoofiline kultuur olnud kaua liiga õhuke. Kuid Eesti ajaloos on olnud mitu olulist perioodi, mille kesksete märksõnade hulka kuuluvad "vaim" ja "võim". Avalikuks saanud võimu ja vaimu vastuolu on juba ise sümptomaatiline. Et need elu mõlemad poolused kuuluvad loomupäraselt ühiskonda, siis nähtavasti kujunesid neil aegadel ühiskonnas sellised jõudude konstellatsioonid ehk vahekorrad, mis muutsid võimu–vaimu probleemid kuidagi erilaadset oluliseks. Kui lähemalt vaadata, on need perioodid vaimu ja võimu suhtelise tasakaalu või nende rollide ümbermängimise ajad.

Vaimult suureks saada ...

Nähtavasti esimesi kordi tekkis Eestis vajadus võimu–vaimu vahekorda programmiks sõnastada siis, kui me rahvana hakkasime võõra jõu vastu pead tõstma ja tajusime oma piire, nagu need sõnastas Jakob Hurt. Hurdale oli selge, et eesti rahvas ei või arvuliselt ja poliitilise võimu poolest "suureks ja vägevaks" saada, kuid tõsine "suurus ja vägevus on suurus ja vägevus vaimu asjades ja haritud elu poolest" (Põldmäe 1988, 115). Jakob Hurda sõnastatud üleskute tähendust mõtestades on hiljem keskendutud eelkõige vaimu võimalustele. Selle teiseks pooleks on rahva arvulise väiksuse ja poliitilise jõuetuse (*Ohnmacht*) tõdemus. Eesti rahva kultuuriline eneseteostus ongi ilmselgelt protest, vähemalt püsima jäämise kui mitte ka "suureks saamise" soovi peegeldus.

Kuid selle vaimu ja võimu võimaluste kaalumise avaram sisu on aegade jooksul, milles on oma osa ka leninlikul ajalookirjutusel, läinud kaduma või vähemalt kulunud õhukeseks. Ei või öelda, et vaimu oleks jäänud tingimata vähemaks, kuid ühiskonna elus on toimunud väärtuste nihe. Humanitaarteadustest ei kõnelda enam ammu kui "vaimuteadustest" (saksa *Geisteswissenschaften*) ning kirikuõpetaja kohta kasutatakse harva mõistet "vaimulik mees", kõnelemata hingekarjast, see kõlab hoopis irooniliselt (pruugitakse küll "vaimulik"). Vaimu osa nii igapäevaelus kui ka kultuuris pole mitte ainult taandunud, vaid ka väärikus on vähenenud.

Niisamuti on vaimuliku mehe ja ennast suuresti vaimse juhina näinud Jakob Hurda (Jakobson nägi end talurahva praktilise jõu kasvatamise eestvedajana) tollasest sõnumist jäänud midagi olulist kättesaamatuks. Needki poliitikud, kes näevad endas peaaegu et Hurda vaimseid pärijaid, kes on lasknud ennast kaasa vedada naiivmilitaarsest romantikast, käituvad poisikeselikult. Vaimusuurus ei tähendanud Hurdale ainult mõistuse suurust või haridust. Vaimu rõhutamises sisaldus eetiline hinnang tollasele Eesti ühiskonnale, võitlusele selle leeride vahel, vaimusuurusele ja lootus koostöövaimule, mis pidi kosutama. Eesti ühiskonda

nägi ta "vaimult suurena", eetilisel täiustatuna. Paraku see osa Hurda nägemusest, mis lõpuks eristas teda eestlaste majandusliku võimu edendamisele panustavast Jakobsonist ja seisnes just kultuuri eetilise olemuse rõhutamises, on jäänud mõtestajateta.

Muidugi, Hurt kordas suuresti seda, mida ta oli lugenud Saksa teoloogidelt–filosoofidelt. See nägemus vaimust elas edasi läbi nõukogude aja. Eesti keeles võib lähedasi mõtteid lugeda möödunud sajandi algul Albert Schweitzeri kirjutatud kultuurikriitilistest tekstidest. Nende tekstide eesti keeles kättesaadavaks muutumine 1970.–1980. aastate oludes oli suuresti juhus, kuid samas kinnitab sellest juhusest kinnihaaramine kultuurikriitilise pilgu süvenemist. Vaimult suureks saamine ja agressiivse, ideologiseeritud, pinnapealse, vaimsusest kaugenevas kultuuris peituvate ohtude nägemine oli tõdemus, mis kannustas Albert Schweitzerit. Tema kirjatööde tõlgete (1972 ja 1984) avalikuks saanud kommentaarid paraku küll kriitikat, mis riivas päris teravalt ka sovetivaimsust, päriselt lahti ei kirjutanud. Jäi see pidama tsensuuri taha või polnud meil piisavalt vaimujõudu, et see mõtlemismaterjal kriitiliseks mõtteks vormida, on tõsiselt huvitav küsimus.

Nn vaimufilosoofia käsitlemine mitte ainult tollase küünilis–pragmaatiliseks muutuva elu, vaid ka ühiskonna jõuetuse kompensatsioonina on muutunud peaaegu et käibetõeks. Tegelikku disainimine vaimu vahendusel, vaimu suuruse rõhutamine pidi tõestama ja kinnitama poliitilises arengus hilinevad ja kõrvale tõrjutud rahva eluõigust ja suurustki. Ärkamisaja vaimu lausa meeleheitlik kangelaslikkus kohustas järeltulevaid põlvkondi. Vaimu kinnitamine, vaimust ja vaimujõust rääkimine on alati omalaadne appihüüd siis, kui midagi muud pole enam varuks jäänud. Vaimust leitakse kinnitust, kui jõud on otsas. Meie viimane padrun okupatsioonivõimu survele vastuseismises olevat Lennart Meri kinnituse järgi olnud oma keelest kinnihoidmine. Eesti keelele pandud samm... Tampere kesklinnas soomlaste kangelasliku Talvesõja mälestuseks pandud Karjala graniidist looduslikul tahukal seisab lihtne kiri: "Talvesõja vaimule". See vaim oli erakordselt kõrge. Kindlasti oli just Talvesõja vaim see, mis tegi võimalikuks ime – Soome iseseisvuse säilitamise peaaegu et lootusetus võitluses vähemalt kümnekordset ülekaalu omanud Venemaa vastu.

Kindlasti peaks niisugune silt tulevikus seisma ka mõnel Eesti Vabadussõja monumendil. Mälestussambad pole ainult langenuile, vaid ka "vaimule", nende mürdumatule vaimule. Eestlaste võimalus saada ajalooliseks rahvaks ja mitte kaduda aegade hämarusse peitus möödunud sajandi algul eelkõige vaimus. Muidugi oli see hästi organiseeritud kodanikeühiskond, millele võis toetuda tõhus vastuhakk bolševismile. Sellesse kodanikeühiskonda – arvukaisse seltsidesse ja väljaandesse –oli kodeeritud rahvana ellujäämise soov, meie esimese ärkamisaja vaim. Hoopiski teisejärguline polnud see, et omariikluse esimesed kõige võitlusvõimelisemad väeosad kandsid nime nagu "Kalevi Maleva" ja toetusid spordiühinguile, kus treeniti jõudu. Täiesti irreaalne/unistuslik kurvameelse ja eesti rahva tuleviku suhtes väga pessimistliku, ent ikkagi Kalevipoja mütoloogiaks vorminud Kreutzwaldi lausa tühjusesse hüütud "küllap Kalev jõuab koju" sai teoks. (Vaim ja võim polnud tasakaalus selles tegelases, kelles polnud Odüsseuse kavalust ega Achilleuse tarmukust. Siili nõuta toime ei tulnud.) Eesti ajaloos puudus seegi kogemus, mis Kalevalale andis vahva Lemminkäise – soome viikingi noorema vennapoja kuju. Aga rindele olevat mindud, Kalevpoeg kotis. Omariikluse ootamatu sünn Venemaa impeeriumi varemeil 1918. aasta

veebruaries kõneles vaimujõu, ka võimu loovast algest. Mälestussammaste taastamine laulva revolutsiooni algusaastail 1988–1989 oli tunnustus ja jõu saamine sellelt samalt vaimult. Nähtavasti kord, siis kui poliitilise kapitali kogumise kired on raugenud, kui pole enam vajadust meie võitu enda nimele kirjutada, pannakse mälestusmärk ka laulva revolutsiooni vaimule. Kui me kord seda teeme, siis oleme jälle teel vaimult suureks saamisele. Ma olen kindel, et nende aegade vaimu, mida vahel isegi naeruvääristatakse, läheb meil vähemalt kord veel vaja.

Vaimu vaba hoida ...

Teist korda tõusis vaimu–võimu probleem nähtavalt esile ja muutus üsna dramaatiliseks arutlusaineks 1930. aastail. Selle tähiseks sai artiklikogumik "Vaim ja võim", ehkki vaimust ja võimust olid saanud üldisemad lentsõnad (Võim ja vaim 1940). Vaimule olid kolmekümnendad aastad ka Euroopas äärmiselt raske aeg. "On vardas vaim ja väntab härg", kirjutas luuletaja Heiti Talvik. Paradoksaalselt pole aga vist Euroopa ajaloos olnud rohkem elektriseeritud ja tulevikuprojektidest tiinemat aega. Suured ideed ja suured narratiivid valitsesid ja tumestasid miljonite meeli.

Koos Eesti oma rahvusriikluse ja riigivõimu tugevnemisega "selgusid taevad" ning arutlused vaimu ja võimu üle kandsid siinsed vastasseisud hoopis teise mõõtmesse. Mingis mõttes juhtus enam–vähem seesama, mida kogeme tänapäeval. Kümme aastat on üldiselt piisav aeg, et küsida, milline on ideaalide ja tegelikkuse vahekord.

Probleemid, millele võimu–vaimu vahekorra selgitamine eri riikides kolmekümnendate lõpus pörkas, on siiski hoopis eripalgelised. Ehkki samast kultuuriruumist, olid nt eesti ja saksa kultuuri "vaimud" hoopis kauged. Eestis polnud probleeme vaimu talitsemisega. Ka oli, eelkõige sakslaste arvates (nagu seda täheldas Juhan Luiga), Eesti maalähedases mentaliteedis üldse liiga vähe vaimu, et saada tõeliselt "spirituaalseks laetud" kultuurrahvaks. Aga "Jumalate hämarusest" jäi Eesti just tänu sellele olulisel määral puudutamata. Vaimu entusiasm, vere müstika, terase poeesia ja muu sellelaadne sõnamaagia ei pääsenud valitsema ratsionaalse, pragmaatilise ja maalähedase maailma tajumise üle, nagu see juhtus maailma kõige filosoofilisema rahvaga, kes pidas end Kanti ja Goethe vaimseks pärijaks.

Siiski, eestlaste mõtlemisviis, sõnavara, arutamine ühiskonna asjade üle oli ajaloolistel põhjustel juurdunud väga tugevalt Saksa kultuuriruumis valitsevatesse mallidesse ja opositsioonidesse. Ludwig Klagese, Georg Mische, Max Scheler jt arutlused ühiskonna vaimu ja hinge üle olid üsna laialt tuntud ka Eestis (Alfred Koort, Eduard Tennmann, Walter Freymann). Hing – kitsarinnaline ja mateerist rõhutatud ratsionaalse võimu substantis – oli hoopiski see, mis ahistas vaimu, tõelise vabaduse kandjat. Hing on egoistliku, ratsionaalse vaimu nimi. (Kui kellelegi meenub antud seoses vene hing ja vene idee, siis see on üks hoopis teist laadi problemaatika.) Vaimufilosoofia ülesanne oli "uues julges maailmas", kus kuulutati juba pool sajandit avalikult, et "Jumal on surnud" ja tegutseda tuleb "sealpool head ja kurja" (Friedrich Nietzsche), meenutada eetiliste põhimõtete ja individuaalse alge, eneseteadvuse ja vastutuse rolli ühiskonnas. Hing, mida ei juhi vaim, on pime ja hukule määratud, see on tahe, mida ei juhi refleksioon – seda sõnumit kandsid saksa

vaimufilosoofid. Veel abstraktsemasse metafüüsilisse keelde on poliitikat ja võimuprobleeme raske tõlkida. Mitmeti oli see juba Aisopose keel, mis on samuti ajastu märk. Eesti vaimule olid need arutlused väga viljastavad. Kahekümnendail–kolmekümnendail aastail sirgunud noor intelligentsi põlvkond ammutas oma maailmapildi ja avara entusiasmi just sellest eetikast ja kohusetundest haaratud vaimust. Nõukogude okupatsioon lähendas aga hoolikalt selle osa eesti kultuurist ja ka vaimust.

Eesti demokraatia probleemide tõlkimine intelligentsi poolt võimu ja vaimu vastasseisu keelde 1930. aastail oli olulisel määral teadlik maailmavaateline valik. Ühelt poolt peegeldus selles lahtiütlemine vulgaarmarksistlikust klassivõitluse teooriast, mis taandas kogu ühiskonna problemaatika klasside võitlusele. Häda polnud mitte klassivõitluses, vaid leninismi vaimu orjastavas iseloomus. Vägivallaõpetusega kaasaminek oleks ohustanud Eesti riiki. Kuid vastuolu oli hoopis sügavam – bolševismi vaim oli petlik. Asiaatliku võimuga tembituna oli selles küll keerubite spirituaalsust, nõidade salakavalust, aga see oli ilma jäänud enesekohasest refleksiivsusest. Bolševismi vaimuks oli tahe.

Teiselt poolt oli intelligentsi tõstatatud vaimu ja võimu vastasseis aga ka vastus hoopis omalaadselt mõistetud Vabadussõja vaimule, nagu selle äratasid vapsid. Jäädes lojaalseks oma riigile ja eestluse ideaalidele, andis intelligents seda kaudu mõista oma vastasseisust suletud ühiskonnale, Pätsu režiimi autoritaarsusele. Vaim kui avatuse märk sai vastandmärgiks ka poliitilisele suletusele. Tartu vaim kandis eelkõige vaba, opositsioonilise vaimu tähendust, enne kui hakkas moonduma millekski hoopis teiseks, kitsarinnaliseks ja provintslikuks. "Vabadus, õigusriiklus, demokraatia, kultuur – see on Tartu vaim!" (Tõnisson 1995, 160). Seda avatuse ja protesti poolt ei minetanud Tartu vaim veel kaua – kuni okupatsioonivõim võttis sõnaõiguse.

Võimu surve vaimule

Vaimuga ei olnud nähtavasti juba kaua kõik päris nii, nagu seda eeldasid ja ootasid Vabadussõja vaimu kandjad. Vaim väsis ja murenes. Kuid kolmekümnendail aastail kadus võimu ja vaimu seni püsinud tasakaalus midagi väga olulist, mis oli vastasseisu vaos hoidnud. Vaimu ja võimu vastuolu joonistus teravalt välja, haritlaskonna ja autoritaarse riigivõimu vastasseis muutus koormavaks mõlemale. Kuid selle vastasseisu sisu polnud päriselt see, mida nõukogude ajal kujutati natuke veidra pildina demokraatliku intelligentsi ja diktatuuri vastasseisust.

Tegelikkus oli mõnevõrra keerukam, mis on tähtis ka tänase päeva probleemide mõistmiseks. Eesti kultuur oli kolmekümnendaiks aastaiks piisavalt küps, selles olid välja kujunemas uued haritlaskonna ja seega vaimu kandjate tüübid. Antonio Gramsci terminoloogiat kasutades võib öelda, et nn orgaanilise intelligentsi (kirikuõpetajad, ajakirjanikud, kooliõpetajad jne) kõrval moodustub oma traditsiooniline intelligents (teadlased, kunstnikud jne), kes ei vahenda enam võimu vaimu (ei saa sellelt palka) või ei täida mingeid kindlaid funktsioone (Gramsci 1979). Nad esindavad ja vahendavad väärtusi, mis tunduvad neile tähtsad (kunst kunsti pärast). Sellel pinnal tekib ka Eestis euroopalik vaba vaimu kandja tüüp – intellektuaal. Seegi oli omariikluse saavutus, demokraatliku võimu paradoks, et ta loob eeldused ise oma vastandi – vaba vaimu arenemisele. Intellektuaalide

kihistuse tekkimine on rahvusriiklusega kaasnev luksus. Vaba rahva haritlasel pole enam kohustust olla võimule või ka oma rahvale iga hinna eest lojaalne ("right or wrong – it's my country"). See tähendab, et püsijäämise või edu nimel võis salata tõtt, varjata probleeme või öelda võimudele labaseid meelitusi. Intellektuaali ülesanne ongi olla kriitiline, olla opositsioonis. Alles intellektuaalide piisav jõud saab olla niisuguseks vastukaaluks võimule, et viimane ei vajuks kokku omaenda raskuse all. Seega vastuolu polnud olemuslikult vastuolu demokraatliku haritlaskonna ja diktatuuri vahel. Ehkki Pätsi autoritaarsest režiimist varjutatuna, oli tegemist ikkagi dialoogiga parlamentaarses riigis. Kommunistlik võim aga ei tunnista põhimõtteliselt parlamentaarsust, vaba vaimu – intellektuaalide – erilist rolli. (Partei, mis on ajastu mõistus ja südametunnistus, ei saa sallida kedagi, kes oleks tast kõrgemal.)

Võimu keeles rääkides tugevnes tsensuur. Metafoorselt on neid aastaid Eestis nimetatud vaikivaks ajaks. Kui aga rõhutatakse vaikimist, siis mõeldakse eelkõige vaimu vaikimist. Vaikima sunniti vaim – vaba mõtlemine ja arutlus, vaimu õigus öelda ja mõelda, mida ta võimult tahab. Tsensuur oli ainult vägivalda väline külg. Jäljed, mis võimu surve jättis haavatud vaimule, said meile 1940. aastal saatuslikuks. Jälle kord koolutatud vaim ei suutnud leida poliitilisi orientiire ja hoida eetilisi ideaale. Eesti vaba vaimu esindajate esimesest põlvkonnast võib nii mõnegi leida nende teenistuses, kes tulid seda lämmatama. Tõelise traditsioonilise intelligentsi ja intellektuaalide tekkimiseks vajatakse mitut sugupõlve, mille väarikat sõltumatust kinnitab juba traditsioonide jõud.

Võimu mäng vaimuga

Praeguses Eestis seondub (ja seda eelkõige vanemale põlvkonnale) vaimu–võimu dilemma suuresti ENSV akadeemiku Gustav Naani tuntud esseega "Vaim ja võim" (1969), millesse tunnustavast või iroonilisest suhtumisest on saamas märk ja müüt (lähemalt selle sisu enamik inimesi enam ei mäleta). Nii või teisiti esindab see 1960. aastate vaimsust. (Viiekümnnendate aastate vaimu on veel raske kõneks võtta – liiga raskelt lasub sellel võimu needus.)

Kuuekümnendate aastate vaimu käsitlevad Eesti ajaloolased aga ei suuda tihti säilitada professionaalsust. Sissevaated sellesse perioodi ongi siiani toitnud enam kirgi ja toonud teravaid kokkupõrkeid, kui ärgitanud tõsist uurimise vaimu. Nähtavasti on see mingil määral paratamatus – kui ajaloolastest saavad poliitikud, siis koos sellega saavad neist ajaloolised ideoloogid. Nõukogude ajalookirjutus – ajalooline ideoloogia *par excellence* – õpetas valima selgelt allikaid moonutades üksnes "sobivaid" fakte. Kui samuti toimitakse mõne teise ideoloogia teenimiseks, ei muuda see asja olemust. Demokraatlik vaim, mis oli kallis 1930. aastate haritlaskonnale, kelle peamine mure oli vaimu sõltumatus võimust, vaimuloo eetilise loomuse mõistmine, sünnib taas väga suure vaevaga.

Selle taustal on iseloomulik, kuivõrd on mõningaid ajaloolasi kütkestanud luuletaja Viivi Luige pilt "vaimu allakäigust" 1960. aastail. Allpool toodud tsitaadi võib tõestuse ülesandeis leida ka väarikaist ajaloolistest väljaandeist. "Kuuekümnendail aastatel kodunes nõukogude võim lõpuks ka Eestis. Hakati pidama noorte suvepäevi ja ilmalikke matuseid. Tekkisid ehitusmalevad, moodi läksid komsomolipulmad. Korraldati "Nooruse" laagreid, käidi kolhoosis kollektiivselt kartuleid võtmas. Tehti pulli, noomiti väljakutsuva välimuse ja

ebanõukoguliku käitumise pärast. Muiati Artur Alliksaare ja Uku Masingu luuletuste üle. Tarvitati sõnapaari "kommunismiehitaja moraalikoodeks". Kujundati noortes materialistlikku maailmavaadet. Mõisteti avalikult hukka Arvo Pärt, kes kinnitas, et usub Jumalat. Gustav Naanist sai eesti rahva lemmik ja eruditsiooni etalon. Egon Rannetit peeti kuulsaks näitekirjanikuks. Loetelu võiks jätkata. Lühidalt öeldes, kuuekümnendad aastad aretasid sugupõlve, kelle maailmavaade ja mõtteviis takistavad veel kaua Eestit muutumast tõeliselt demokraatlikuks Euroopa riigiks" (Luik 1991).

Luuletajalt tahaksid mõned väga saada kinnitust, et just neil aastail olevat rahvuslik intelligents andnud alla võimule ja omandanud võõra vaimu. Luuletajad luuletavad (vahel ka luulutavad), ja nad ei pea argumenteerima. Kuid ajalooteaduse vaim peaks küsima argumenti järele.

Mis oli üldse neis muutustes nõukogulikkus, kas spirituaalsuse (kiriku) saatust Läänes (s.t ühiskonna sekulariseerumine) oli kuidagi teine? Kuivõrd Alliksaare ja Masingu luulet üldse avalikult arutati? Pigem oli see luule huviliste "tsunfti" sisene asi. Kes pidas Rannetit suureks? Kes mõistis hukka Pärdi? Kes kasutas "koodeksit"? Kas mitte "Nooruse" laagrid pole hoopis üks eesti kultuuri taassünni tähiseid jne. Kuidas kolhoosis käigud "aretasid sugupõlve"? Mina igatahes end nende tähelepanekute alusel kuuekümnendaid päris ära ei tunneks. Nähtavasti oli selles ajastus palju vaime, elu eri kihistusi, nagu oli ka erinevaid inimesi ja luuletajaid. Nähtavasti vajab Eesti vaimulugu veel tõsiste ajaloolaste tähelepanu. Luuletajate emotsioonid võivad olla allikas nt antiigi uurimisel – muid ju lihtsalt pole. Kuid lähiajaloo uurija esitab alati küsimuse, kui palju on need või teised nägemused ka allikaliselt fundeeritavad. See on lihtsalt professionaalsuse probleem.

Üsna hästi on minu arvates võimalik argumenteerida, et 1960. aastail toimus Eesti ühiskonnas väga oluline vaimne murrang, ei midagi vähemat kui vaimu revolutsioon. Just siis, sellel aastakümnel, pandi alus neile vaimsetele väärtustele ja sotsiaalsele võrgustikule (aga ka institutsioonidele), mis 1980. aastail võimaldasid ärkamise. Nõukogude ametliku ühiskonna sees moderniseeriti sõjaeelne muuseumiks kippuv Eesti, kujundati tasahilju üks teine semioosis, kui mitte paralleelühiskond, siis mingi n-ö ühiselu, mis kõikide pinnavirvenduste kiuste suutis tõusta jalule. Selle poorides elas hoopis üks teine vaim, kui võim seda sobivaks kujutles. Õigemini võim teadis, et elas, kuid oli selle vaimu ees jõuetu (Põldroos 2001). Ja just varjatud dialoog võimuga andis sellele elu. Maksab mõtiskleda pagulaskultuuri saatuse üle, mis oli kaua mahukam kui kodumaal tehtu ja ei tundnud mingeid takistusi.

Naani "Võim ja vaim"

Ühes asjas haakub aga Luige väljapahvatus otseselt vaimu ja võimu vahekorra teadvustumise ja avaliku arutamisega, mis oli osa sellest murrangust – Gustav Naani esseega "Vaim ja võim". Ehkki Lääne astrofüüsikute arvates Naanil akadeemilise teadlasena saavutusi pole (Oinas 1988) ja ajaloolasena juhatas ta sisse Eesti ajaloo stalinliku ümberkirjutamise, oli Naan võimeka esseistina ligi tosin aastat populaarne ja isegi uudsenähtav. Naani populaarsus rajanes tõigal, et ta sai mitmete Läänes toimunud väga oluliste muudatuste ja ideede (tollal Läänes väga mõjuka Norbert Wieneri) kajastaja. Nõukogude ühiskonnas üsna

erakordset stiili harrastanud esseisti loetavust ei maksa pahaks panna. Suletud ühiskonnas olid alternatiiviks ju Mikk Titma, Jaan Rebane jne, Panksejevist või Sõglast kõnelemata. Naan riivas probleeme, millest rääkimine oli siiani tabu. Võim tahtis olla spirituaalne – nägematu – korraga kõikjal ja ei kusagil. Nüüd oli ta probleem.

Kuid võimu–vaimu vastasseisu nähtavaks muutmine ei olnud Naani teene. Ta polnud isegi mitte selle sõnastaja – eesti kultuuris oli vaimu–võimu vastuolu diskursus sügavalt juurdunud. Nõukogude okupatsioon ei lakanud eestlaste teadvuses kunagi olemast võõras võim ja okupatsioon. Jõudu koguv protestivaim oli ka Eestis 1960. aastate Tartu õhus. Nii nagu kogu Kesk- ja Ida-Euroopas kasvas vastuhakuvaim ebardlikule võimule. Võimusuhte ebaühtlasus tasakaalus toimus aga kuuekümnendail aastail nähtavasti oluline nihe, mis vähendas hirme ja andis samas võimalusi kuidagi probleemidest märku anda. Vaim küsis tõepoolest kui mitte oma õiguste, siis vähemalt koha järele. Kuid tuntud muinasjutu moraali kohaselt ei tohi asja "nimepidi nimetada".

Naani kui fenomeni muudab tänasel päeval huvitavaks eelkõige see, kuivõrd tema kaudu nähtub nõukogude ühiskonna patoloogia. Naani kirjatöös esitatud arutlused võimu bürokratiseerumisest ja võõrandumisest on sõnastatud "kodanliku ühiskonna kriitikana". See oli ainus viis, kuidas nõukogude ühiskonnast võis kriitiliselt rääkida. Aga seegi oli tabu ränk rikkumine. Naani staatus n-ö partei printsina võimaldas avaldada kirjutisi, mille käsikirjalinegi levitamine oleks igale teisele toonud hulga pahandusi. See privileeg andis talle teenimatult intellektuaali staatuse, mida oleksid kindlasti väärinud paljud. Tema ägedad parteilised kallaletungid Valtonile ja Kaplinskile 1980. aastate algul osutavad kindlalt, et sõnaosavusele vaatamata jäi ta vaimult stalinistiks. Stalinist ei ole humanist, stalinist on autoritaarne võimuinimene. Naani elu traagiline lõppvaatus, hääbumine eriteenetega polkovnikutest ümbritsetuna, oli ette määratud. Vaimu hüljanud minevik sai hirmuks oma tuleviku pärast ja tegi talt vankuva võõrriigi võimu toetaja.

Naan ei kavatsenud rünnata võimu, mida ta teenis. Juba skandaalseks tehtud essee pealkiri "Vaim ja võim" on eksitusse viiv. Naan oli kohati vaimukas esseist, kuid vaimuga on sellel esseel vähe pistmist. See, mida eestlased esseele "sisse lugesid", oli tihti enam, kui Naan kirja pani ja ka kirja panna sai. Ja mitte niivõrd Naani esseed ise, kuivõrd rahva reageerimine neile tekitas võimudes segadust, sest vaim juba liikus.

Kogu Naani tegevuse paradoks on see, et esseist, keda isegi võeti võimu kriitikuna (vastasena mitte kunagi), kõneles tegelikult võimu suuga ja jääb kogu oma tegevuse jooksul (ka nimetat kirjatöös) sisuliselt võimu poolele. Olles terroristlike võimustruktuuride palgal juba ammu enne akadeemikuks saamist, võis Naan endale lubada mõttemänge, mis sobisid hästi perestroikalike arusaamadega. (Eesti NSV TA-s oli teisigi füüsikuid, kes umbes samal viisil arutlesid.) Küberneetika rajaja Norbert Wieneri filosoofia kui vaimufilosoofia (tema ideedele võlgneb ta tegelikult oma kirjutised) tõsisemad kihistused jäid Naanile kättesaamatuks. Õigemini need ei huvitanud teda. Võimuinimesena jäi ta maailmaga manipuleerijaks. Füüsikat õppinuna mõistis ta, et looduseadusi (küberneetilist tagasiside printsiipi) rikkuv võim ei saa pikemat aega kesta ega olla edukas. Küberneetika seisukohalt on informatsioon eelkõige n-ö halb uudis, mis toetab juhtimisfunktsioone. Avatus halbadele

uudistele, vigade nägemine (mitte tunnistamine) oleks pikendanud süsteemi eluiga. Just see arusaam tegi Gustav Naanist hiljem mõneks ajaks Gorbatšovi uutmise ja glasnosti üsna innuka toetaja. Glasnosti mõte oli muuta süsteemi nii, et midagi ei muutuks. Küberneetika põhimõtete rakendamine piirdus elementaarse tagasisidega, nii et see pidi veelgi suurendama partei võimu – koondama selle teabemonopolisti kätte täiendavat informatsiooni.

Tõeline vaimsus, vaimsus üldse, ei saa olla küüniline. Vaimsus tähendab hoopis avaramat, avatud vahetust maailmaga. See tähendab vabadust mitte süsteemi parandada, vaid küsida süsteemi aluste eetilise kohta. Eetilisi probleeme aga Naan oluliseks ei pidanud, ta oli otsustanud liiga paljude inimeste õiguse üle elada. Kuid just maailmavaateline maavärina kutsusid esile need ideed, mis andsid kanva Gustav Naani (Norbert Wieneri "Inimolendite inimlikust kasutamisest") bürokraatia kriitikale. Juri Lotman ja tema õpilased on kirjeldanud Wieneri ideede vabastavat mõju, mis andis võtme "süsteemist" vaba filosoofilise ideestiku ja semiootika arendamiseks (Lotman 1996).

Semiootikast sai inimese kui vaimu kandja emantsipatsiooni (vabastava enesetunnetuse) vahend ja seetõttu jäi semiootika lõpuni võimude silmis kahtlaseks. Vaimu olemuseks pole seega esitada mingeid erilisi vaateid. Ideoloogilistele rünnakutele on semiootika kättesaamatu (nagu küberneetika). Semiootika uurib nimelt reaalsuse esitamise olemust reaalsuse vahendamise protsessis, s.t tegelikult läheb võimu jaoks pühama pühama kallale. Sellega kistakse võim tema nii pühades kui ka ebapühades vormides alasti. Selle taustal on Naani kommentaar, et küberneetika "ei asenda" sotsiaalteadusi (Naan 1969a), lihtsalt lohutus asjatundmatutele (ma ei tea, mida Naan tegelikult mõtles, kuid tundub, et samuti). Küberneetiline lähenemisviis andis võimaluse vaadelda teadusi metatasemelt ja ainus korrektne järeldus selle pinnalt võinuks kõlada: nõukogude tüüpi fundamentalistlikele sotsiaalteadustele polnud isereguleeruvusele ehitatud maailmapildis üldse mingit kohta. Selle probleem polnud jäikdeterministlikkuses, vaid fundamentalismis. (Kõik ideoloogiad, mis rajanevad mingitele algtekstidele, mida ei saa kahtluse alla panna või nende ümber ei toimu avalikku arutlemist, on loomult fundamentalistlikud.) Naani võime olla korraga vaimustuses Wieneri ideedest ja jääda ustavaks leninistiks on tähelepanuvääriv nõukogude ideoloogia resistentsuse uurimise seisukohalt. Naani intellekti ja füüsilise koolitusest ei olnud abi.

Nähtavasti pole juhus seegi, et Wieneri raamatu eestikeelse tõlke kaanele seati originaali allpealkiri – "Küberneetika ja ühiskond". Küberneetika tehnokraatlik rakendamine ei ohustanud süsteemi. Raamatu pealkiri originaalis oli "Inimolendite inimlikust kasutamisest". Inimlikkuse mõõde, mis nihutanuks raamatu sõnumi süsteemi toimimise tõhustamiselt (nt GULAGI arvutiseerimine! KGB arvutiseerimine kulges väga edukalt) selle inimlikuks muutmise suunas, suruti tagaplaanile. Raamatu sõnum oli, et peamine on inimmaailma inimlikuna (eetilisena), aga mitte tõhusana hoidmine. Wiener osutas, et ebaeetiline maailmakorraldus ei saa olla ka küberneetiliselt tõhus, vaimu ja võimu vastuolu on sel puhul ületamatu.

Olen veendunud, et muudatus pealkirjas oli sügavalt taotluslik ja olemuslik. Raamat asetati nõukogude süsteemile iseloomuliku saientistliku mõtlemise raamidesse. Sinnapoole juhib

lugejat ka Naani eessõna. Süsteem ei saanud enam eirata võimu probleeme – need ei jätnud valikuid. Kuid võim polnud üldse valmis muutma või vaidlustama oma aluspõhimõtteid.

Tõsiasi, et 1960.–1970. aastate Eestis kõnetati demokraatia probleeme vaimu ja võimu vastasseisu keeles, jääb Naani isikule vaatamata ajastule iseloomulikuks tõigaks. Demokraatiast kõnelemine kui avalikult võimu diskursus oli rituaalne tegevus, mis oli vangistatud ametlikku keelde – pühadesse vormelitesse partei juhtivast osast. Demokraatiast avalik rääkimine poliitika keeles, võimu enda keeles (valimiste demokraatlikkus, esinduslikkus, tsensuur jne) oli muudetud või muutumas tabuks. Nõukogude demokraatia kui teatavat tüüpi mäng oli muutumas iseenda paroodiaks. Demokraatiast kõnelemine viisil, mis polnud ametlike klišeede kordamine, oli vastuhakk – "nende" keele mittetunnistamine oli juba märk, "ebaseaduslik" tungimine võõrale territooriumile. Kuid see oli veel "territoorium", milles vaimul oli veidigi suveräänsust.

Laulev revolutsioon: vaimu võim?

Suurem selgus vaimu ja võimu vahekorra ümbermängimisse meie lähiminevikus eeldab mõningaid paradigmaatilisi uuendusi, mis võimaldaksid vaimu ja võimu suhet avada veidi teisel ja sisukamal viisil, kui seni poliitiliselt kasulikuna on nähtud. See tähendaks aga loobumist ajaloolisest ideoloogiast – ajaloo degradeerimisest lihtsalt päevapoliitika malakaks. Kui jääda valitseva ajalookäsitluse juurde, siis võimu haare iseseisvuse vaimu suhtes pidi olema surmav ja Eesti taasiseseisvumine võimatu. Formaalselt oli Eestis võimul EKP/NLKP, mille liikmeskond moodustas küll 7–8% elanikkonnast, aga hoopis suurema osa aktiivsest elanikkonnast ning komandopunktid nii majanduses kui ka poliitikas ja kultuuris olid tegelikult punakomissaride, punaparanite, muidu kollaboratsioonistide (või kuidas kõik need tiitlid loominguliste liitude juhtide, kolhoosi esimeeste jne kohta kõlavad) käes. Institutsionaliseeritud ja klassivõitluslik (antagonistlik) ajalookäsitlus, mis on laenatud nõukogude ametlikust ideoloogiast, lõhestab ühiskonna lepitamatult kaheks – ühel poolel EKP/NLKP/KGB ja teisel poolel n-ö tõelised eestlased. "Tolles ajas oleks nagu kaks aega olnud. Üks oli KGB ja kompartei maailm, teises liikusid ausad inimesed" (Vahtre 1999, 161). Nende kahe poole vahetõus aga oli võitluslik. "Enamuses kommunismi kuulutavaid õppejõude ei teinud seda aga enam sisemisest veendumusest, vaid karjäärihimust. See tekitas nende vastu aga veel suuremat vastikust" (Laar 1998, 104). Niisiis on kõik paika pandud.

Katsudes möödaniku maailma niiviisi oma mälus lahterdada, satub selles maailmas elanu ületamatutesse raskustesse. Niisugune lihtsakoelistest kommunistidest või alatutest inimestest juhitud rahvas poleks enam iialgi jalule tõusnud, kõnelemata nõukogude aja eliidi kohati erakordsest panusest võitluses Eesti taasiseseisvumise eest. Ootuspärane oleks kodusõda või vähemalt kollaboratsioonistide (kommunistliku eliidi) kõrvaldamine. Võimalik on muidugi seletus viimaste kiirest ümbersünnist, mida ka ette tuli. Aga nagu näitas Naani vaimne lõmastumine, polnud see paljudel juhtudel tegelikult võimalik. Keegi ei hakanud endale poomisnööri keerutama, seda enam, et üleskutsed platsi puhastamiseks juba kõlasid.

Meie vaimu ja nende võimu tagantjärele triviaalne vastandamine lähtub suuresti veendumusest või eeldusest, et võim lihtsalt represseerib vaimu – võimu brutaalne jõud

kehtestub vägivallaga. Niisugust pilti toetab vahel ka meist enamiku veel värske totalitaarse ühiskonna kogemus. Kindlasti sobib see ka mitmete sooviga kujutada ennast täiesti süütuna, mitte osalisena, vaid ohvrina, kes pidid alluma toorele, väljastpoolt tulnud vägivallale ning kellel on seetõttu õigus hüvitusele (nt võimule). Mis ja kuidas vaim küpses, õigemini millised vaimud küpsesid, kas nad olidki eelnevatest nii erinevad, seda maksab uurida. Leedulastel on siin meist märgatavamalt tõsisemaid saavutusi (Senn, Motulaite 1993; Shtromas 1996).

Nõukogude süsteemi erilise kärata kokkuvarisemisele, mis oli ka Läänele üllatus, tuleks institutsionaalse seletuse kõrvale seada ka üks teine ja viljakam seletus – vaimu ja võimu vahekorra vaikne, aga kindel muutumine valitseva vaimu kahjuks. Iga võim loob oma vaimu, oma moraali, oma ideaalid. Nõukogude riiki valitseti bolševistliku vaimu abil – vaimu abil, mille kutsusid välja leninlased. Õpetus permanentsest revolutsioonist oli tegelikult riigipöörde hanguva entusiasmi vaimu elus hoidmise õpetus. Peagi sai sellest vaimust vampiir, s.t idee, mis pidi elustama juba surnud revolutsiooni vaimu, hakkas nüüd verd jooma. Nõukogude süsteemi taandamine rutiinseks aparaditööks oli selle olemuse vastand. Viimane pole kunagi olnud institutsionaalselt hästi kirjeldatav ja hästi toimiv. Kuid vampiiri ei saanud muidu peatada, režiimi vaimu surm oli avalik saladus. Nn perestroika oli tegelikult katse vanale võimule uuesti "vaimu sisse puhuda". Sisuliselt pöördus Gorbatšov sovetliku normaalriigi (rutiinse bürokraatliku võimu) juurest stalinliku entusiastliku võimu ja revolutsioonilise romantika poole, soovides taas elustunud revolutsioonilist vaimu pöörata bürokraatia vastu (Zinovjev 1999). Gustav Naani hingele see pööre sobis – mitte asjata ei nimetanud ta ennast "tiigril ratsutajaks". Stalinism ongi see, kui kogu süsteem ratsutab tiigril – enda väljakutsutud vaimul.

Tühjaks jäänud koha täidab teine vaim – eeldusel, et sellest on midagi veel alles. Materiaalseks jõuks saanud vastupanuliikumise sõnastajad ei kasva nagu seened maast, vaid toituvad vaimust. Kõigis ühiskondades, nende varjatuimais poorides elab lausa kõrvuti väga isesuguseid vaime. Nad võivad eksisteerida väga keerulistes seostes. (Üks paradoksaalsemaid on nt see, kuidas 1950. aastate vabadusvõitlejad nendi endi tunnistuste kohaselt said inspiratsiooni nõukogude "noorema poja tänava" taolisest vastupanukirjandusest.) Vaimu probleem on luua "meie" vaimule, valitsevast vaimust erinevale substantsile tugipunkte, arendada välja mingigi autonoomia. Vaimu resistentsus ja leidlikkus võimule vastupanemisel on iseenesest erakordne nähtus. Nii juhtuski, et arenevad diskursiivsed praktikad hakkasid moodustama nähtamatuid kollektiive, milles paljunes ja paljundas end vastupanu vaim (Ruutsoo 2000). Need semiootilised kollektiivid, mis koondusid ajaloolise identiteedi ümber, osutusid olulisemaks kui mis tahes institutsionaalsed kooslused. Ühel hetkel, kui institutsioonid olid kaotanud igasuguse legitiimsuse, saabus "vaimu aeg".

1987. ja 1988. aastal vallandunud vaimu–võimu jõukatsumise juured on Hurda ajas. Selle edu vältimatu tingimus oli aga 1960. aastail toimunud vaimne murrang. Siis pandi idanema see, mis viis 1988. aastal vaimuinimesed Toompeale. Tollal väljendati koguni mõtet, et Toompeal koos istunud loominguiliste liitude esindajad ongi meie parlament – vaimueliit versus Ülemnõukogu. (Veidi hiljem avastati, et enam–vähem üks EKP nomenklatuur kõik!)

Vaimu emantsipeerumine

Laulva revolutsiooni, selle erakorralise aja võidu üks hind on, et kõike kaalukausile panev pingutus vähendas poliitikute ja intellektuaalide, võimu ja vaimu loomulikku dialoogi. Vaim andis end vabatahtlikult ühise ja ülla eesmärgi nimel alles nõrga võimu käsutusse. Traditsioonilisest intelligentsist sai selle või teise poliitikute grupi orgaaniline intelligents (hääleтору). Iga võimu ajal on neid, kellele niisugune roll meeldib. Eesti riik tundus võimu eriti püha vormina. Kuid võimul on oma asi ajada. Kindlustunud võimu võõrandumine on loomulik ja on seda kindlam, mida vähem vaba on vaim. Seda erakorraliste aegade olukorralist olukorda on poliitikud püüdnud hoida nii kaua kui võimalik. Vaimuinimeste muutmine parteide maskottideks, nende alandav värbamine parteide nimekirjade punasteks laternateks näitas taas kätte võimusuhte loomuse. Lugupidamine ja usaldus vaimu vastu vähenes ka ühiskonnas tervikuna, vaimu külge seotud võimu kivi ähvardab põhja vedada mõlemad. Vaimu emantsipeerumise katseid püüdis võim loomulikult kõikvõimalike ideoloogiatega ja "rahvuspädagoogika" arendamisega pidurdada. Pätsu aja kogemus ei olnud päris kaduma läinud õppetund. Eesti stabiilsuse seisukohalt on aga nii vaimu tasalülitamine kui ka marginaliseerimine väga ohtlik. Ühiskonna tervis eeldab, et eetikal ja pragmaatil, püsiväärtuste ja päevaotsuste vahel valitseks tasakaal, et neil oleks palju erinevaid kandjaid. End parteipoliitikast väljapoole seadnud defetistid – enda väarikust ja õigust iseolemisele taastama hakkavad intellektuaalid – langesid ranga rünnaku alla. Maksab vaid meenutada jõhkrust, millega parteipoliitiline vaim kohtles Jaan Kaplinski.

Praeguseks on meil jälle mitu Eestit. Teise Eesti kandidaate on tekkinud palju. Siinkohal on see diskursus tähelepanuväärne eelkõige kui sümptom. Teise Eesti kandjateks või esindajateks on pakutud juba ka haritlaskonda (Veidemann 2002). Aeg-ajalt lansseeritav idee uue loominguliste liitude pleenumi kokkukutsumisest on vaimu ja võimu vastuolu märgina tähelepanuvääriv, aga samas kurvalt meeleheitlik ettepanek. Vaim ei ela institutsioonides, vaid ainult inimestes. Nende vabaduse ja harituse kasv on ainus vastumürk võimuühiskonnale.

Vaimu sõltumatuse taastamisele ja intellektuaalsele emantsipeerumisele näen kolme peamist eeldust: esiteks euroopaliku kultuuripärandi taasjuurdumist Eestis, teiseks demokraatliku avalikkuse taas muutumist arvestatavaks jõuks ja kolmandaks kodanikuühiskonnalise alge muutumist ühiskonna pärisosaks. Kõik on peaaegu nagu Hurda ajal! Kuid kõik nad kindlustavad vaimu iseolemist. Vaimselt suureks saamata pole meie olemasolul eestlastena lihtsalt mõtet.

Kasutatud kirjandus

Gramsci, A. (1979). Vankilavihkot. Valikoima. Helsinki: Vastapaino.

Laar, M. (1998). Üliõpilasliikumisest Tartu Ülikoolis 1970.–1980. aastate vahetusel. – Tartu Ülikool 1970–1988. Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi, 30. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 103–105.

Lotman, M. (1996). Struktuur ja vabadus. – Akadeemia, nr 9, lk 1795–1812.

Luik, V. (1991). Intervjuu. – Rahva Hääl, 13. okt.

Naan, G. (1969). Võim ja vaim. – Looming, nr 12, lk 1856–1878.

Naan, G. (1969a). Norbert Wiener ja ajastu mõttelaad. – N. Wiener. Inimolendite inimlik kasutamine. Küberneetika ja ühiskond. Loomingu Raamatukogu, nr 45, lk 5–11.

Oinas, V. (1988). Ammendav käsitus akadeemik Gustav Naani teaduslikest töödest. – Põrp!, lk 111–114.

Põldmäe, R. (1988). Noor Jakob Hurt. Tallinn: Eesti Raamat.

Põldroos, E. (2001). Mees narrimütsiga. Tallinn: Kunst.

Ruutsoo, R. (2000). Demokraatia diskursus ja diskursiivne demokraatia annekteeritud Eestis. – V.–R. Ruus (koost). Kõnelev ja kõneldav inimene. Eesti erinevate eluvaldkondade diskursus. Tallinn: TPÜ Kirjastus, lk 24–62.

Schweitzer, A. (1984). Kultuur ja eetika. Tlk M. Sirkel. Tallinn: Eesti Raamat.

Senn, A., Motulaite, V. (1993). The Lithuanian Concept of Statehood. – Nationalities Papers, Vol 21, No 2, pp 22–31.

Shtromas, A. (1996). The Baltic States as Soviet Republics: Tensions and Contradictions. – G. Smith (ed). The Baltic States: the National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania. London: Macmillan, pp 86–117.

Zinovjev, A. (1999). Russkaja sudba. Moskva: Tsentropoligraf.

Tõnisson, J. (1995). Tartu vaim. – J. Valge, A. Pajur (koost). Poliitilise mõtte ajaloost Eestis aastatel 1930–1940. Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, lk 160.

Vahtre, L. (1999). Meenutusi kadunud maailmast. Tallinn: Avita.

Veidemann, R. (2002). Pinnavirvendus ja/või allhoovus. Üks aasta pärast ühiskonnateadlaste avalikku pöördumist. – Postimees, 20. apr.

Võim ja vaim (1940). Album Eesti Üliõpilaste Seltsi "Veljesto" 20-ks aastapäevaks. Tartu: EÜS Veljesto Kirjastus.